

Не дивно, що ця стаття А. Шамрая, як і студії К. Грушевської, та й усі інші історіографічні праці 20-х років свідомо ігнорувалися радянською історіографією, котра доводила правдивість й автентичність перших записів фольклору Степової України. Прийняти концепцію А. Шамрая й визнати псевдофольклорність уміщених там творів для них означало визнати фальсифікати й весь радянський фольклор, який активно продукувався й популяризувався протягом 30 – 80-х років ХХ ст. Тому, доводячи (без аргументів), що всі пісні та думи, вміщені в альманаху, – це фольклор, вони тим самим намагалися виправдати свої грандіозні фальсифікації. Однак, той час минув, і ми знову повертаємося до наукової спадщини 20-х років і визнаємо її актуальність, теоретичну обґрунтованість та наукову достовірність, а разом з тим і неперервність традиції, закладеної нашими видатними попередниками, у сучасній українській історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ІРНБУВ. – Ф. 202, №179.
2. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 94 с.
3. В. О. Біднов. “Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа” та його походження і значення. – Прага: Видання українського історично-філологічного товариства в Празі, 1925. – 28 с.
4. Н. Петров. Очерки по истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884. – 457 с.
5. Поездка в Южную Россию // Основа. – 1862. – №1, січень. – С.44–45.
6. Скальковский А. О. Изустные предания о Новороссийском крае // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – № 18. – С. 487–515.
7. Агапій Шамрай. До початків романтизму // Україна. – 1929. – Кн. 5. – С. 30–53.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Іваннікова Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Наукові інтереси: історія фольклористики Півдня України.

УДК [930.1(477–25)]

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Олександр КІЯН (Кіровоград)

Здійснено аналіз наукової спадщини Володимира Антоновича в царині історичної географії. Визначено роль історико-географічного фактору в інтерпретації вченим історії України.

Ключові слова: історична географія, історико-географічний фактор, історія України, історіографія.

В статтє осуццествлєн анализ научного наследия Владимира Антоновича в области исторической географии. Определена роль историко-географического фактора в интерпретации учёным истории Украины.

Ключевые слова: историческая география, историко-географический фактор, история Украины, историография.

Analysis of Volodimir Antonovich's scientific heredity in the branches of historical geography is carried out. The part of historio-geographical factor in interpretation of the scientists of History of Ukraine is determined.

Keywords: historical geography, historio-geographical factor, History of Ukraine, historiography.

В історії розвитку національної культури ХІХ століття Володимир Антонович посідає особливе місце. Широкому загалу читачів він більш відомий як громадський діяч та вчений, автор численних праць з історії України. Тим часом наукова спадщина Антоновича є більш багатогранним явищем й обіймає не лише традиційно історію, але й ряд інших, споріднених з нею дисциплін, у розвиток яких він зробив помітний внесок, підвівши науково-методологічну основу та накресливши контури їхнього подальшого існування.

У числі такого роду наукових галузей особливу вагу має історична географія, що становила предмет особливого зацікавлення Антоновича. Саме в царині історичної географії йому належить понад тридцять наукових праць, які поряд з лекційними курсами, читаними в університеті та Вищих жіночих курсах, роблять ученого основоположником цієї науки в Україні. Незважаючи на суттєвий науковий доробок, місце Антоновича в розбудові історичної географії окреслено тільки прелімінарно. Тому мета цієї статті полягає в намірі охарактеризувати весь спектр історико-географічних напрацювань ученого та з'ясувати, яку роль він відводив історико-географічному фактору в українському історичному процесі.

Потяг до географії виявився в Антоновича ще в роки навчання в Другій Одеській гімназії, а згодом – у Київському університеті. В останньому географія як наукова дисципліна не викладалась, але це не завадило йому самотужки добре опанувати її зміст. Не випадково, що тема кандидатського твору мала історико-географічний характер і досить оригінальну назву “Про торгівлю неграми” [1, арк. 1–52].

Уже зі студентської лави Антонович виніс тверде переконання, що відомий афоризм класика європейської історіографії Августа Шльоцера: “поганий той історик, який не мандрує”, відповідає потребам його світосприймання і є обов'язковим атрибутом становлення будь-якого професійного історика, тим паче дослідника національної історії. Його мандри в часи студентських вакацій по Україні не лише відкрили перед ним світ народного життя, але й дали багатий матеріал для написання в подальшому низки праць історико-географічного змісту.

У 60-х роках ХІХ століття, коли Антонович приступив до розробки української історії, історична географія ще не складала в завершальному вигляді окремої спеціальної дисципліни і вважалась компонентом історичної науки. Хоч у працях англійського історика Г. Т. Бокля роль географічного фактора в житті європейських народів була доведена незаперечно і всі нові дослідження з національних історій розпочинались неодмінно з історико-географічного огляду, проблема відокремлення історичної географії остаточно ще не була розв'язана й інтенсивно обговорювалась у тогочасній європейській науковій літературі [2].

Тому в плані використання праць своїх попередників для розробки історичної географії України Антонович міг запозичити небагато. У російській науці він міг послатися на спорадичні дослідження переважно аматорів, “ценителей древности”: Берлінського, Ширяєва, митрополита Євгенія (Болховітінова), Лохвицького, Фундукля [3, 456–489]. Трохи більшою мірою слугували краще науково поставлені праці польських авторів: Балінського, Вільда, Грабовського, Немцевича, а згодом Радзимінського, Руліковського, Ходаковського, Яблонівського, учасників “Geograficzny Słownik Galicji”, співробітників ґрунтового варшавського історико-географічного “Słownika” [4, с. 125].

З безпосередніх попередників Антоновича на ниві української історичної географії на особливу увагу заслуговував тільки М. О. Максимович, до якого він ставився з особливим пієтетом, цілком слушно вважаючи за “Нестора української історичної науки” [5, с. 46–47]. Тому не випадково, коли в жовтні 1875 року Антонович обіймав посаду голови “Юго-Западного отдела императорского русского географического общества”, він запропонував перевидати праці М. О. Максимовича і, редагуючи “Собрание сочинений”, увів у другий том поряд з археологічними та історико-географічними та історико-топографічний розділ, у який увійшли розвідки Максимовича з питань української історичної географії [6, с. 314–392]. Праці ці (особливо з історичної географії Києва) Антонович уважав азбукою для науковця, тому передрук давав можливість підбити підсумки української історичної географії в працях її засновника та визначити перспективи й завдання подальших досліджень, оскільки недооцінка ролі географічного фактора суттєво, на його думку, впливає на науковий рівень навіть кращих студій з історії України. У цьому контексті він виказує критичні зауваження на працю М. І. Костомарова “Богдан Хмельницький”: “В труде столь капитальном, занимающем несомненно положение весьма авторитетное в историографии южно-русского края, не везде обращено было тщательное внимание на географию края” [7, с. 318].

Зважаючи на стан розвитку тогочасної історичної географії, Антонович обирає два можливі напрями подальшої роботи. Перший з них безпосередньо пов’язаний з тематичним дослідженням і створенням передумов для подальших синтезуючих праць з історичної географії України, а другий – тісно переплітався з діяльністю науково-популяризаторського характеру. Уже 1870 року, коли Антонович лише розпочав свою академічну кар’єру, з’являється перша праця суто історико-географічного змісту “Местечко Ходоров. Исторический очерк”, цікава у плані використання зібраних матеріальних свідчень [8]. Практично в той же час, Антонович за дорученням Археологічної комісії проводить копітку роботи зі збирання матеріалу для стародавньої топографії Києва та його околиць. Підсумком цієї праці був вихід напередодні Київського археологічного з’їзду 1874 року “Сборника материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей”. Публікація ставила за мету доповнення відповідних томів “Архива Юго-Западной России” матеріалом історико-географічного змісту.

Уважне студіювання історичних джерел та добре особисте знайомство з місцевістю дають Антоновичу можливість у другій половині 70-х років виступити з оригінальними й досить жваво виконаними історико-географічними розвідками “О

летописном древнем Киевском Звенигороде” [9, с. 41–46] та “О валах, находящихся на территории Киевского княжения” [10, с. 9–12]. Остання праця має особливу вагу для історичної географії Центральної України. У ній дослідник безпосередньо підходить до місця і назви цих споруд, описує кілька ліній на Київщині, знайомить з давніми звітками про їхнє призначення. Дуже важливо, що названі праці Антоновича мають ескізний характер й окреслюють можливі способи дослідження проблеми. Не випадково, що в подальшому ця тема була детально розроблена його учнями В. Ляскоронським, Л. Падалкою, Л. Добровольським [11, с. 2].

Предмет особливого зацікавлення Антоновича на терені історичної географії складала Правобережна Україна, знавцем місцевості якої він був неперевершеним. Тому переважна більшість його подальших студій пов’язані з Поділлям, Волиню і Правобережною Київщиною [12, с. 761–765]. У цьому контексті особливої уваги вартий один з кращих у літературно-науковій спадщині вченого історико-географічний етюд, присвячений історії Поділля “Грановщина. Епизод из истории Брацлавской Украины” [13, с. 75–93]. Леонід Добровольський кваліфікує це дослідження як “жваво виконану і закінчену працю, що висвітлює важливість історичного чинника (не сприйнятого тогочасною історіографією) про суперечку стану селян-хліборобів і дворян-землевласників на широкому фоні життя краю” [14, арк. 12].

Значним внеском Антоновича в розвиток української історичної географії є його участь у “Древностях Украины”, виданих Московським археологічним товариством, що ставило за мету дати огляд монументальних пам’яток української художньої старовини. Антонович склав до його першого випуску (за редакцією Г. Г. Павлуцького) історичний опис місцевостей, де є зразки церковного будівництва й ґрунтовні історико-географічні коментарі.

Про те, наскільки історична географія цікавила Антоновича як науковця, свідчить і той факт, що практично жодна праця в цій галузі не проходила повз його увагу та викликала ґрунтовні рецензії на сторінках “Киевской старины”, “Чтения общества истории Нестора Летописца”, “Киевском слове” та інших періодичних виданнях [15]. Часто поряд з критичними зауваженнями вони містять і виклад окремих концепцій Антоновича історико-географічного порядку. Особливо принциповим був його виступ проти відродження квазінаукової погодинської теорії “обезлюднення українського простору” в часи монгольського наїзду 1240 року російським філологом О. Соболевським [16, с. 217]. Критикуючи ті положення погодинської теорії, що збудовані на засадах історико-географічного змісту, Антонович постійно наголошує, що хоча євразійський стиль географічного фактора завдав багато шкоди матеріальній культурі й людності під час примусових племінно-етнічних флуктацій, спрямованих у більш безпечні місця – у бік Карпатських гір і північної лісової смуги, але він усе-таки ніколи не приводив до повного залишення своєї території українським етносом [16, с. 275].

На схилі наукової діяльності Антонович виявляє в галузі історичної географії нахил до систематизації проведених ним досліджень. Результатом такого стану є поява “Археологической карты Киевской и Волынской губерний”, видрукованих відповідно 1895 та 1899 роках. “Ніхто, крім фахівців археологів чи істориків, – оцінюючи їхню наукову вартість, – пише український археолог Микола Макаренко,

– не уявить собі, що таке визначна археологічна карта. Скупчити матеріал для такої роботи потрібно довгі роки, ретельно проштудіювати необхідно всю відповідну літературу, систематизувати всі розкопки, окремі знахідки, освітити їх певним науковим дослідом. Цілком зрозуміла поява цих карт наприкінці життя Володимира Боніфатійовича. Вони з'являються останнім акордом всієї попередньої рясної і корисної для української науки діяльності” [17, арк. 18]. Про значення цих синтезуючих праць свідчить і той факт, що вони дали імпульс для створення аналогічних видань з історичної географії Поділля, Харківщини, Ковенської губернії та Чернігівщини [18, с. 8].

Завершити наукову працю у сфері історичної географії Антонович планував грандіозним історико-географічним словником України, який мав охопити всю територію, де мешкав український народ. Роботу із його складання він розпочав ще в другій половині 70-х років й особливо інтенсивно продовжив у 90-ті роки, залучивши до цієї справи О. Андрієвського, В. Вовка-Карачевського, І. Каманіна, Є. Ківлицького, Н. Молчановського, І. Щербину та ін. За аналога видання мав бути науково добре поставлений багатотомний історико-географічний словник Польщі, що за редакцією Хлебовського, Кимвадського й Сулимерського видавався з 1880 року у Варшаві [19]. На жаль, цей проект Антоновичу не вдалося реалізувати, хоч величезна кількість зібраних матеріалів була почасти систематизована й розподілена по відповідних районах України [20, арк. 1–1 зв.]. Щоб полегшити їхнє використання вдова Антоновича, Катерина Мельник-Антонович 1910 року навіть видрукувала на правах рукопису “Список материалов для составления историко-географического словаря”, а згодом Українська академія наук у Києві, 1919 року, створила спеціальну комісію для його видання, але так і не встигла довести справу до кінця.

Поряд з історико-географічними працями Антоновича не менш важливе значення для розвитку української історичної географії мали також лекційні курси. Саме в них Антонович найповнішою мірою розкриває своє розуміння ролі географічного фактора в історичному процесі. На його думку, “нет сомнений, что внешние деятели природы имеют большое влияние на человека и на судьбу целой страны” [21, арк. 6]. Цю тезу Антонович розвиває у вступному історико-географічному огляді до історії Галицької Русі, де підкреслює, що “географическое положение Галичины имело сильное влияние на судьбу народа. Окруженная с трех сторон, в виде длинного полуострова иноплеменным элементом, Галицкая Русь, не смотря на все усилия не потеряла совершенно своей национальной самобытности. Эта стойкость народных начал в Галицкой Руси опиралась в значительной степени на географические условия местности. Везде этнографические особенности удобнее сохраняются в горной местности, где горные кряжи более уединяют жителей и предохраняют от иноземного влияния” [21, арк. 5 зв.].

Говорячи про вирішальні впливи, які обумовили українську ідентичність, Антонович завжди на перше місце серед них ставив географічний вимір. В одній із своїх лекцій він навіть виказує гіпотетичне припущення, що “если бы допустить совершенное исчезновение нынешнего южнорусского народа и колонизации занятой им территории великороссами, то под влиянием географических и климатических условий через несколько столетий поселившиеся не юге великороссы образовали бы отличную от оставшихся на севере родичей этнографическую особь, подобную тому,

как переселившиеся на север в X – XII столетиях южнороссы выделились в тип нынешнего великорусса” [21, арк. 6].

Але, віддаючи належне ролі природного середовища в історичному житті народу, Антонович ніколи не впадає в крайнощі й не скочується до позицій географічного детермінізму. У цьому контексті цікаві його критичні зауваження на історико-географічний вступ до “Истории России с древнейших времен” С. М. Соловйова. “Соловьев, – пише Антонович, – начиная свою историю, целую главу посвящает на рассмотрение влияния природы местности, занимаемой русскими племенами, на политическую судьбу последнего. Но тут он впадает в крайность. Прежде всего климат не может иметь фатального значения для народа, вышедшего из дикого состояния, поднявшегося в умственном развитии, могущего, следовательно, принять меры к ограждению себя от неблагоприятных климатических условий. Ошибочно его мнение, что суровая природа закаляла натуру русского человека, сделав его энергичным и предприимчивым, чем и объясняет распространение пределов государства. Мы видим, что и на юге были обширные монархии. Обширность русского государства он объясняет равнинностью страны и доказывает невозможность существования подобного государства в Западной Европе, упустив из виду хотя бы пределы монархии Карла Великого. Рекам Соловьев тоже придает фатальное значение. Так, например, вспоминая о значении Владимира на Клязьме, он говорит, что хотя Владимир и был некоторое время центральным городом, но он должен был уступить свое значение Москве потому, что Клязьма впадает в Оку, восточнее чем Москва. Бесспорно, что реки имеют большое значение как естественные пути для колонизации, но не такое, как им придает Соловьев” [21, арк. 6–6 зв.].

Зважене ставлення Антоновича до ролі географічного фактора в історичному процесі досить помітне в дослідженнях представників Київської історичної школи, які вийшли з його університетського семінару регіональної історії. Типова риса праць учнів Антоновича полягає в трактуванні історичного минулого не в державницькому, загальноімперському масштабі, а по окремих, визначених природними місцевостями, властивостях та відмінностях у житті населення краю. Усі вони також у наукових дослідженнях відштовхувалися від тези Антоновича, що Східно-Європейська площина, не маючи гостро визначених (крім показаних обрисами басейнів місцевих річок та їхніх водорозділів) природних розмежувань території, може досліджуватися тільки в історико-обласному аспекті [22, с. 17].

Так з’являються праці, які виникли з ініціативи Антоновича і взаємно доповнювали одна одну: Д. Багалія “История Северской земли до половины XIV в.” (1881), Н. Молчановського “Очерк известия о Подольской земле до 1484 года” (1883), О. Андріяшева “Очерк истории Волынской земли до конца XIV в.” (1887), В. Данилевича “Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV в.” (1896), О. Грушевського “Пинское Полесье” та ін. Характерно, що історико-географічна проблематика відбита також і в численних дисертаціях вихованців Антоновича. Досить згадати тему наукового дослідження Д. Багалія “Очерк истории колонизации и быта степной окраины Московского государства” (1889), П. Голубовського “Печенеги, токи, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв.” (1883), Іванова П. “Историческая судьба

Волынской земли с древнейших времен до конца XV столетия” (1896), В. Ляскоронського “История переяславской земли с древнейших времен до начала XIII ст.” (1897). Вплив школи Антоновича в контексті зазначення географічного фактору в історичному процесі помітний також в працях М. Дашкевича, Ф. Ніколайчика, А. Стороженка, Л. Падалки, І. Павловського, В. Щербини та навіть передався їх вихованцям. Але найбільш класичним зразком реалізації положень Антоновича щодо ролі історико-географічного фактору в житті українського народу є вступний огляд М. Грушевського, найталановитішого учня і послідовника Антоновича в царині української історіографії, до першого тому фундаментальної “Історії України-Руси”. Грушевський синтезує тут всі надбання Київської історичної школи і переконливо показує, що в етноцентричній системі історизму географічний вимір займає одне з провідних місць [23, с. 103–110].

Поряд з працями науково-академічного гатунку, які склали візію Антоновича як вченого в цій науковій сфері, не варто забувати і ту величезну роль, яку він відіграв популяризуючи історичну географію серед широкої громадськості. Значний резонанс серед киян мали, зокрема, його “Публичные лекции по геологии и истории Киева”, прочитані у березні 1896 року спільно з професором-геологом П. Армашевським [27, с. 6–27]. Подібне значення мала також інтенсивна публікаторська діяльність його учнів, що здійснювалась під безпосереднім керівництвом Антоновича, який не лише підбирав тематику, але і допомагав їх обробити, переводити з іноземних мов та давав рекомендації до друку. За приклад може служити епізод з публікацією дуже цінних для історичної географії Південної України матеріалів першого університетського учня Антоновича А. Татарчевського “Путешествие и деятельность барона Тотта в качестве консула в Крыму в 1767 г.” [25, с. 1–24], а також при його активній участі С.Щербина друкує “Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года на Ново-Сербию” [26, с. 135–198].

Меншою мірою відомо, що вже на початку 80-х років Антонович уперше серед університетських викладачів тогочасної Росії виступає з ідеєю вилучення з історії географії і перетворення її в самостійну дисципліну, як археологія та історіографія [27, арк. 3–4]. З цією метою він розробляє лекційний курс з історичної географії Південної Росії (власне України) під загальною назвою “Историко-топографический очерк Южной Руси”. Не маючи змоги викладати цей курс в університеті, Антонович запропонував його слухачам під час читання приватних лекцій з географії та історії України [28, с. 57:22, 22].

Назва курсу “Историко-топографический очерк Южной Руси” обіймає власне лише другу його частину, оскільки перша присвячена характеристиці природних властивостей краю і його людності. Це був стислий, популярний огляд України в етнографічних межах від Закарпатської русі й Галичини з Буковиною аж до Кубанського краю, а від Холмщини до Азовсько-Чорноморського узбережжя.

Незважаючи на популяризаторський характер нарису, у ньому багато цікавих авторських спостережень і виконаний він з художнім забарвленням, досить незвичним для суто академічного стилю наукових праць Антоновича. Компонування змісту досить просте й зручне для запам’ятовування. Після попередньої характеристики природних властивостей краю йшов огляд найбільш цікавих в історико-географічному плані населених пунктів. Загальні огляди,

зазвичай, спиралися на зміст превентивних курсів як суто географічного змісту (наприклад, “Гідрографія України”) [29, арк. 1–42 зв.], так й економічно-географічного характеру (“История землевладения в Южной Руси”) [30, арк. 1–14 зв.].

Говорячи про нарис, потрібно мати на увазі обставини й час його написання. Уже один факт, що в ньому територіально окреслювався український етнос на терені Європи, унеможлилював публікацію праці в тогочасній російській імперії [31, с. 121–156]. Цю обставину добре розумів й Антонович, який, незважаючи на неодноразові прохання слухачів, так і не підготував курс до друку. Ідея опублікувати працю з’явилася лише у 20-х роках, коли рішенням ВУАН було створено комісію для видання 9-томного зібрання творів Антоновича. Комісія при активній участі М. Грушевського розробила план видання, згідно з яким до п’ятого тому, укомплектованого працями історико-географічного змісту, як додаток мав увійти й “Историко-топографический очерк Южной Руси”. Видання творів Антоновича розпочалося 1929 року, але, як відомо, обмежилось тільки першим томом, зредагованим Катериною Мельник-Антонович. Уже наступного 1930 року комісія припинила свою діяльність, а згодом після нищівної критики змісту першого тому комуністичною владою навіть розмова про подальше продовження видання сприймалась як страшна ересь [37].

Таким чином, “Историко-топографический очерк Южной Руси” Володимира Антоновича так і не був оприлюднений, хоч і є першим синтезом з історичної географії України. Написаний більш ніж століття тому назад, він, звичайно, не може претендувати на роль наукового історико-географічного довідника, оскільки автор ніколи на ставив перед ним таких завдань. У своїй основі нарис несе зміст популяризаторського гатунку, у доступній формі розповідає про надбання матеріальної культури та історичне минуле не лише українського, але й народів, що коли-небудь мешкали на території України, спонукає істориків-аматорів до вивчення краюї минувшини.

Отже, підсумовуючи внесок Антоновича в розвиток історичної географії, варто констатувати, що він складає кілька вимірів: популяризаторський, академічний і функціонально-теоретичний. Кожний з них презентований численними працями з історичної географії регіонів, осібних місцевостей і населених пунктів, гідрографії та картографії містять узагальнення, котрі не тільки створюють уявлення про характер розвитку історичної географії як науки в Україні, але й розширюють інструментарій сучасного дослідника національної історії на основі впровадження тих геоінформаційних принципів, що стали аксіомою творчості видатного вченого. Творче переосмислення і залучення наукової спадщини Антоновича в царині історичної географії поглиблює перспективу аналізу положень щодо української етнічної ідентичності в східноєвропейському історичному просторі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Національна наукова бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ ІР), Ф. І. спр. 7912, арк. 1–52. Про історію написання і зміст цього дослідження докладніше див.: Василь Ульяновський. Невідома перша історична праця В. Б. Антоновича // Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996.

– С. 72–81.

2. Відособленню історичної географії в самостійну науку передували дослідження Карла Ріттера і Олександра Гумбольта в галузі порівняльної географії та дослідження Франца Ратцеля і Елізе Реклю в сфері антропогеографії.

3. Сумцов М. Ф. Малорусская географическая номенклатура // Киевская старина. – 1886. – VII. – С. 456–489.

4. Більшість названих польських дослідників належали до так званої “української школи” в польському письменстві, мешкали в Україні, проявляли територіальний патріотизм на польській кшталт і намагалися своїми працями історико-географічного змісту нейтралізувати, принаймні науково, російські претензії на “історичне право” володіти українськими землями. Про це див.: Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 125; а також: Добровольський Л. Едвард-Леопольд Руліківський, знавець Київщини (1825–1900) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1928. – Кн. XVIII.

5. Речь В. Б. Антоновича на юбилее М. Максимовича // Юбилей Михаила Александровича Максимовича. – К., 1871. – С. 46–47; Значение исторических трудов М. А. Максимовича // НБУ ІР. – Ф. 1, спр. 7920.

6. Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2.

7. Киевская старина. – 1884. – Май. – С. 318.

8. Киевские губернские ведомости. – 1870. – №№ 46, 51, 53 (Нарис не закінчений).

9. Древности, издаваемые Московским археографическим обществом. – М., 1876. – Т. VI. – С. 41–46, а також Чтения в Обществе Нестора Летописца. – К., 1879. – Кн. I. – С. 37–43.

10. Труды Казанского археологического съезда. – М., 1877.

11. Див.: Ляскоронский В. Городища, курганы и зимние валы в бассейне р. Сулы // Труды XI Археологического Съезда. – М., 1901. – Т. XI. – С. 2.; О змиевых валах в пределах Южной Руси // Труды XIII Археологического Съезда. – М., 1907. – С. 4.; Падалка Л. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой Археологической комиссии. – Полтава, 1905.; Добровольський Л. Змиевы валы вблизи Киева // Чтения ИОНЛ. – XXI. – С. 2.; К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Военно-исторический вестник. – 1912. – Т. I. – С. 5–17.

12. Из археологических экскурсий. Село Кальник и его памятники старины // Киевская старина. – 1887. – VIII. – С. 761–765; Забытый город. Из археологических экскурсий // Киевское слово. – 1888. – № 344. Передруковано в “Киевской старине”. – 1888. – IV. – С. 24–27; Бакотский скальный монастырь // Киевская старина. – 1891. – X. – С. 108–116; О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // Труды Археологического съезда в Киеве. 1899 // Москва. – 1901. – Т. 1. – С. 148–151.

13. Киевская старина. – 1888. – №№ 1–3. – С. 75–93.

14. Добровольський Леонід. В. Б. Антонович для історичної географії України / Доповідь читана 8.IV.1928 року на засіданні ВУАН присвяченого 20-ти річчю смерті Антоновичу // НБУ ІР., Ф. X., спр. 6568, арк. 1–12.

15. Дренякин. Белгород с уездом. Историко-статистический очерк. – Харьков, – 1882 // Киевская старина. – 1883. – № 1. – С. 179–180; Leopold Hauser. Monografia miasta Przemyśla. Przemyśl. – 1883 // Киевская старина. – 1883. – III. – С. 647–649; Isydor Szaraniewicz. Wycieczka do Zalukwi, Halicza i na Krylos. Lwow. – 1882 // Киевская старина. – 1883. – IV. – С. 876–878.

16. Антонович В. Несколько данных о населении Киевской земли в XVI в. / ЧОНЛ. – 1888. – II. – С. 217, 275–276.

17. НБУ ІР., Ф. X, спр. 6597, арк. 18.

18. Див.: Археологічні карти О. Сіцинського і Д. Багалія в “Трудах XI и XII съездов”. – Харьков, 1905. – Т. I. – С. 8; а також П.В.Голубовського “Историческая карта Черниговской губернии”. – Там само.

19. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów słowiańskich / Wydany pod redakcyą Sulimierskiego, Chlebowskiego, Walewskiego. – Warszawa, 1880.

20. Зібрані Антоновичем та іншими дослідниками (часто під час особистих поїздок до досліджуваних місцевостей і населених пунктів) матеріали до історико-географічного словника зберігаються в НБУ ІР. Певну інформацію про історію складання “Історико-географічного словника України” дає лист К.Мельник-Антонович в Російське географічне товариство // ЦДІАУ в Києві. Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 1–1 зв.

21. НБУ ІР, Ф. I., спр. 8104, арк. 1–14.

22. Добровольський Л. Праця В. Б.Антоновича на ниві історичної географії. – Бм. І р. – С. 17.

23. Олександр Домбровський. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі “Історії України-Руси” Михайла Грушевського // Український історик. – 1984. – 1–4. – С. 103–110.

24. Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные в Историческом обществе Нестора Летописца в марте 1896 года. – К., 1897.

25. Университетские известия. – 1873. – Т. X. – С. 1–24.

26. Киевская старина. – 1883. – Ч. 9–10. – С. 135–198.

27. У Росії перша спроба виділити історичну географію була зроблена Н. І. Барсовим в “Очерке русской исторической географии”, виданому 1885 року у Варшаві. А читання курсу історичної географії в університетах розпочалося лише 1897 року. Щодо відособлення історичної географії в окрему наукову галузь, то воно було здійснене лише на початку ХХ століття, після публікації “Русской исторической географии” Кузнецова (1910) та “Исторической географии” Середоніна (1916). Докладніше див: Данилевич В. Е. Русская историческая география (конспект лекций 1908–1909 гг.) // НБУ ІР. – Ф. ХХІХ. – Спр. 123. – Арк. 3–4.

28. Щодо часу й місця читання “Историко-топографического очерка Южной Руси” спостерігаються певні розбіжності в літературі про Антоновича. Як свідчить Антін Синявський, уперше курс було читано 1883 року студентам Вищих жіночих курсів і переважали в ньому моменти історичної географії. Ширший географічний курс Антонович читав у невеликому гуртку, переважно із студентів університету 1886 року, а також 1888 року. Слухачами були також студенти, що працювали в історичному семінарі Антоновича. Див.: В. Б. Антонович як географ України // Антін Синявський. Вибрані твори. – К., 1993. – С. 52–61. У свою чергу Леонід Добровольський вважає, що читання проводилися двічі (без зазначення дати) не в стінах університету і не на жіночих курсах, а в приватних приміщеннях. Добровольський Л. Праця Антоновича В.Б на ниві історичної географії. – С. 22.

29. НБУ ІР, – Ф. I. – Спр. 8091. – Арк. 1–42 зв.

30. НБУ ІР, – Ф. I. – Спр. 8013. – Арк. 1–14 зв.

31. Слизький І. Про націонал-фашистські настанови у виданні I тому творів В. Антоновича // Записки археографічного інституту. – К., 1934. – Т. I. – С. 121–156.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія, методологія історії, методи історичних досліджень.